

BARTÓK ISTVÁN

AZ IMÁDSÁG RETORIKÁJA A XVII. SZÁZAD MAGYAR IRODALOMELMÉLETÉBEN

A magyar irodalmi gondolkodás dokumentumainak feldolgozása során ez alkalommal a korszak imádkozáselméletét vizsgálom. 1630 és 1700 között két olyan kézikönyvről tudni, amelyekben megtalálható a téma retorikai szempontú, módszeres kifejtése. Medgyesi Pál *Doce nos orare...* című magyar–latin munkájának vonatkozó fejezetei csak magyarul olvashatók; Szilágyi Tönkö Márton *Biga pastoralis*ának *ars orandija* latin nyelvű.¹ Az imádság megszerkesztésének szabályaival nemcsak a magyar, de egészen a legutóbbi időkig a nemzetközi kutatás sem foglalkozott.² Hogy az *ars orandi* mostanában kell az irodalomelmélet számára felfedezni, annak magyarázata az imádság és a prédikáció különbségeiben keresendő. A műfaj vizsgálatánál az imádság teológiai problémáit nem lehet figyelmen kívül hagyni – ezekre a korszak kritikátörténetének monografikus feldolgozásában szándékozom kitérni. Ebben a közleményben azonban – a folyóirat címének megfelelően – kizárólag az irodalmi vonatkozásokra szorítok.³

I. 1.

A különféle vallási irányzatok kiemelkedő képviselői nem fordítottak különösebb gondot az imádság megfogalmazásának módjára, sőt, sokszor még a szavakat is feleslegesnek tartották. Ennek ellenére már a kereszténység legkorábbi évszázadaiból változatos, sokszor irodalmi értékű imádságszövegek maradtak fenn. Akadtak, akik érdeklődni kezdtek a szövegek formai kérdései iránt. Az *ars orandi* fejlődése szinte párhuzamos a prédikációelméletével: a retorikus törekvések „a tudományos *ars praedicandi*” vagy a „homiletikai forradalom” megjelenésével egyidőben, a XIII. század elején vezettek minőségi változáshoz.

A teológusok számára a *Miatyánk* kérései váltak az ima kritériumává. Az evangéliumok kommentárjaiban az exegéták Tertullianustól napjainkig foglalkoznak azzal az imádsággal, amelyet Krisztus maga tanított. A *Miatyánk*ot sokféle-képpen értelmezték: hat vagy hét kérésre osztották fel, azokat különféleképpen csoportosították.⁴

¹ MEDGYESI Pál, *Doce nos orare, quin et praedicare...* Bártfa, 1650. RMK I. 832; SZILÁGYI TÖNKÖ Márton, *Biga pastoralis, seu, Ars Orandi & Concionandi...*, Debrecen, 1684. RMK II. 1536.

² *A magyar kritika évszázadai. Rendszerek. A kezdetektől a romantikáig.* Írta és összeállította TARNAI Andor és CSETRI Lajos. Bp., 1981. 142.; TARNAI Andor, „A magyar nyelvet írni kezdik”. Bp., 1984. 54.; LUTZ, Eckart Conrad, *Rhetorica divina. Mittelhochdeutsche Prologgebete und die rhetorische Kultur des Mittelalters*, Berlin–New York, 1984.

³ Az imádság elméleti kérdéseinek sokszor kiadott „klasszikus standardműve”: HEILER, Friedrich, *Das gebet. Eine religionsgeschichtliche und religionspsychologische Untersuchung*. München, 1918. A hivatkozások forrása az ötödik redakció (München, 1923).

⁴ LUTZ, 127–128.

A másik sokat magyarázott bibliai hely Szent Pálnak Timoteushoz írott első levelében van: „Obsecro igitur primum omnium fieri obsecrationes, orationes, postulationes, gratiarum actiones pro omnibus hominibus.” (I. Tim. 2. 1.) Aquinói Tamás a *Summa Theologiae*-ban majd kifejti, hogy ezt a négy fogalmat úgy kell érteni, mint az imádság négy részét; más sorrendbe állítja és kiegészíti őket.⁵ Szent Pál szavai a későbbiekben inkább az imádságok fajtáinak elkülönítéséhez szolgáltak alapul.

Órigenész két művében is szól az imádságról. Míg a *De principiis* a téma általánosabb kérdéseit érinti, platonikus-misztikus alapállásból tárgyalva azokat, a III. század harmincas éveinek közepén keletkezett *De oratione* praktikus tanácsokkal szolgál. Szó esik benne az imádság felépítéséről is. Órigenész munkájának legfőbb jelentősége abban áll, hogy a már régóta meglévő alkotóelemeket először rendezte kötelező struktúrába. Valószínű, hogy mintája a retorikai *dispositio* volt. Bizonyos, hogy nem szigorúan Cicero tanítása nyomán fejlesztette ki vázlatát, a részek nem feleltethetők meg pontosan egymásnak. Viszont – és ez a döntő – a gondolatmenet azonos. A szónoki beszéd és az imádság a lényeges pontokon megegyezik.⁶

Az első tulajdonképpen *ars orandina* a kutatás Guilielmus Alvernus (1220-tól Párizs püspöke) 1240 körül keletkezett művét tartja (*Rhetorica divina sive ars oratoria eloquentiae divinae*).⁷ Guilielmus mintaképe a világi retorika, különösen a törvényszéki beszéd, a cicerói szónoklattan. Elsőként alkalmazza a *partes orationis rhetoricae*-t az imádságra. Az antik retorikákhoz képest megváltoztat néhány fogalmat. Azt akarta, hogy ezeket a világi beszédekben is lehessen használni. Nem lehet tudni, hogy a változtatásokat ő maga találta ki, vagy átvette valahonnan. Az imádság következő részeit különbözteti meg: *Exordium*, *Narratio*, *Petitio*, *Confirmatio*, [*Infirmitas*], *Conclusio*.

Órigenész és Guilielmus Alvernus mintájának összehasonlítása során Lutz teljes bizonyossággal megállapítja, hogy mindkettőnek a szerzője ugyanabban a helyzetben ugyanazt a célt tűzte maga elé, és eközben képesek voltak saját tapasztalataikat a retorikai elmélettel és gyakorlattal összhangba hozni. Órigenész nem hangsúlyozta a retorikai alapokat, azok szinte észrevétlenül fejtették ki a hatásukat; Guilielmus viszont különös gonddal figyelmeztet a retorikával való összefüggésekre. Ez a különbség azonban nem lényeges.

Fontosabb a két imádságmintának a rokonsága a középkori *ars dictandi*-val, a levélírás művészetével. A levél keletkezésének feltételei nagyon hasonlítanak az imádságéhoz. Ez szemlélteti, milyen szerepet játszanak az emberi beszéd helyzettől függő „natúrformái” a retorikai szabályok kialakításában. Lutz számára az is nyilvánvaló, hogy ennek az analógiának az okai a középkori felfogás szerint csak egy általánosan kötelező „isteni retorikában” kereshetők.⁸

⁵ LUTZ, 120.

⁶ LUTZ, 121–124.

⁷ LUTZ, 70. Vö.: „Nem lehetetlen, hogy a történetet [az *ars orandi* történetét] egyszer a párizsi püspök könyvével kell kezdeni, aki csodálkozik, hogy előtte senki nem foglalkozott még a témával.” TARNAI, 160. Modern kiadása az *Opera omnia* (Paris, 1674) utánnnyomása, Frankfurt, 1963. I. 336–406.

⁸ LUTZ, 118–137. Az *ars dictandi*-ról Lutz könyvével újabb irodalom: CAMARGO, Martin Joseph, *Ars dictaminis, Ars dictandi*. Turnhout, 1991. (Typologie des sources du moyen âge occidental 60.) Ugyanennek a sorozatnak a témához kapcsolódó következő kötetével sajnos csak mint bibliográfiai adattal találkozhattam: BRISCOE, M., *Artes praedicandi*; JAYE, B. H., *Artes orandi*.

A XVII. századi magyar imádságelméletek közvetlen mintáit keresve kevés alkalom nyílik szövegek összehasonlítására. Medgyesi Pál is, Szilágyi Tönköl Márton is a leggyakrabban és a legnagyobb tisztelettel Amesiuszt emlegeti. Medgyesi előszavában az *ars orandi* forrásai között egy konkrétumot említ: „A’ melly penig ABBA ATYA név alatt vagyon, jobb részént Elnathan Parré.”⁹ Szilágyi a *Biga pastoralis*ban a „Theologus noster”, azaz Amesius művein kívül több helyen említ angol és holland szerzőket, gyakran műveik nélkül; sok esetben azt sem lehet tudni, hogy könyve melyik részéhez használta őket.¹⁰

Amesius mindkét fontos teológiai összefoglalójában foglalkozik összefüggően is az imádkozással.¹¹ Ezeken a helyeken kívül máshol is előkerülnek olyan kérdések, amelyek kapcsolódnak a témához. Jóllehet többször felbukkan az imádságok különféle szempontú csoportosítása, sőt szerkezeti egységekről is esik szó, Amesius egyik helye sem tekinthető retorikának. A szerző mindenütt az imádság általános tudnivalóit fejtegeti, teológiai összefüggésekben. Medgyesi és Szilágyi hivatkozásain, átvételein kívül az imádkozásra és az imádságra vonatkozó amesiusi gondolatok a század magyar irodalmában legközvetlenebbül Martonfalvi Tóth György munkáiban jelennek meg.

A *Medulla* második könyvének latin nyelvű kommentárjában Martonfalvi igen alaposan elemzi Amesiusnak mind a 97 pontját. Latinul olvasható az Amesius által említett szerkezeti egységek elnevezése (*confessio, promissio, petitio, gratiarum actio*) és precíz magyarázata.¹² Martonfalvi magyarázatait Szilágyi is nagy becsben tartotta: van olyan kérdés, amelynek részletesebb megismerése végett egykori tanárához utalja az olvasót.¹³ *Tanító teológiájában* Martonfalvi az imádság legfontosabb részeit Amesius nyomán magyarul is szabatosan meghatározza: „Mi a’ vallás tétel? A’ bűnnek, a’ büntetésre való kötelességnek, és a’ mi veszett állapotunknak alázatos és bánatos meg-ismérése. [...] Mi az ígért tétel? Az Istentől kért dolgoknak el-követésére való igaz szándékozásunknak ki-jelentése. [...] Mi a’ kérés? A’ mi nincsen, annak meg nyeréséért való könyörgés. [...] Mi a’ hála-adás? Azokról való könyörgés, melyeket már el-vöttünk, hogy a’ dicsőség

⁹ MEDGYESI, 3r. PARR, Elnathan (?–1632?), *Abba father, or A playne and short direction concerning the framing of private prayer. Also, sundry godly admonitions concerning time and the well-using of it.* London, 1632–MDSU–4, 1636–MDSU–5, 1651–MDSU–6. Többször megjelent Parr összegyűjtött művei között is.

¹⁰ KOLTAY Klára jóvoltából az újabb magyar szakirodalomban is olvashatunk a puritanizmusról: *Mester és tanítványa: William Perkins és William Ames munkássága.* Könyv és könyvtár, 1991. 39–57.; 41.; 45. Az angliai puritanizmus magyarországi recepciójának tanulmányozásához bizonyára hasznosak lehetnek a szerző más művei: *Amesius és Perkins művei Magyarországon.* Múzeumi Kurír [A Hajdú-Bihar megyei Múzeumbarátok Köre körlevele], 1987. 4. 18–26.; *Angol puritánus könyvek kétszáz éve Magyarországon.* Egyetemi doktori értekezés, KLTE, 1989 (kézirat); *Two Hundred Years of English Puritan Books in Hungary.* Angol Filológiai Tanulmányok, 1989. 48–66. Perkins és Ames recepciója Magyarországon 1660-ig. *Studia Litteraria*, 1991. 99–114.

¹¹ AMESIUS, Guilielmus, *Medulla Theologica.* Franeker, 1623. Én XVII. századi magyar kiadást használtam: Debrecen, 1685. RMK II. 1563. Az imádkozásról: Lib. 2. cap. 9. *De Oratione.* 1–97. pontokban. 248–260. *De Conscientia, et ejus Jure, vel Casibus libri quinque,* Amszterdam, 1631. illetve Debrecen, 1685. RMK II. 1562. Az imádkozásról: Lib. 4. cap. 14–20. 188–204.

¹² MARTONFALVI, *Exegesis Libri Secundi Medullae Amesianae,* Debrecen, 1675. RMK II. 1354. Cap. IX. *De Oratione.* 347–463.

¹³ „Ast fusius isthanc Quaestionem edisseruit Doctissimus Interpres in Exegesi ad Thesin 42, Capitis 9. Lib. 2.” SZILÁGYI, 11.

Istennek tulajdoníthatóak.”¹⁴ A *Czáfoló teológiában* Martonfalvi „a’ Vendelinus Theológiájában lévő minden controversiákat” tolmácsolja. Itt is szól egy fejezet az imádságról, de mivel „a Pápsták ellenvetései” az imádság formai kérdéseit nem érintik, ezeknek a részeknek csak teológiai vonatkozásai vannak.¹⁵

A XVII. századi magyarországi imádkozáselmélettel kapcsolatban szólni kell Ecsedi Báthory Istvánról, ugyanis egy kéziratot műve „ars orandi” cím alatt került kiadásra.¹⁶ Ez azonban az imádkozás általános problémáit tárgyalja, így retorikai szempontból nem tekinthető *ars orandinak*. Valamivel szorosabb szálakkal kapcsolódik a témához Komáromi István *Miatyánk*-magyarázatának néhány lapja, amelyeken a szerző pontokba szedve felsorolja az imádkozás legfőbb, ám ugyan-csak általános tudnivalóit.¹⁷

Imádkozáshoz és imádsághoz kapcsolódó kérdéseket is érint Szathmári Baka Péternek Samuel Maresius (Samuel des Marêts, 1599–1673) groningeni professzorral folytatott latin nyelvű vitája. Itt említhető Váczi András és Tolnai Dali János *Miatyánk*-vitája is; a magyar retorikai gondolkodás fejlődéséhez egyik sem tekinthető közvetlen forrásnak.

Századunk harmincas éveiben napvilágot látott egy-egy könyv a református, illetve a katolikus imádságirodalomról. Incze Gábor áttekintésében már az első tételben, Dévai Bíró Mátyás katekizmusában (Krakkó, 1538) szerepel két szerkezeti egység megnevezése: „Az Imátságnac auag’ kérésnek ket resze vag’ on, könörgés auag’ segetségül hiuás, es hála adás.”¹⁸ A szerző Vázsonyi Márton Francke-fordításáig (Halle, 1711) 27 munkát vesz sorra, a témához kapcsolódó „megállapításokat” keresve. A főbb részek megnevezése többször előfordul, de az idézetnél differenciáltabb retorikai fejtegetés nemigen akad. Az egyetlen kivétel éppen Medgyesi. Incze Gábor közli a *Doce nos orare* későbbiekben ismertetendő I. táblájának igen leegyszerűsített vázlatát. Hangot ad csodálkozásának, de a szokatlan jelenséget mentegetni is próbálja: „A kegyes lelkű, nagy imádkozó Medgyesinek, a szabad imádkozás mesterének tollából különösképen hat a kicirkalmazott, részek egyensúlyára és geometrikus elrendezésére sokat adó váz, melyet azonban a dolog természete, az, hogy tanító céllal készült, magyaráz meg.”¹⁹

Incze Gábor a megjegyzések forrásai után Heltai Gáspártól (*Vigasztáló könyvetske*, Kolozsvár, 1553) Pápai Páriz Ferencig (*Pax crucis*, Kolozsvár, 1710) tekinti át a tulajdonképpeni imádságoskönyveket; az utóbbi éppen a 48. munka. Gajtkó István „rövid könyvészete” a XVII. századi katolikus gyűjteményekről 47 tételből áll. Szerepel benne több olyan mű is, ami más egyebek között tartalmaz imádságokat; viszont az ismétlődő kiadásokat nem veszi figyelembe.²⁰ Ezek a számok is mutatják, hogy anyag bőven van, lenne mihez nyúlni, ha akár további elszórt

¹⁴ MARTONFALVI György *Tanító és Czáfólo Theológiája...*, Debrecen, 1679. RMK I. 1231. 255–266.

¹⁵ MARTONFALVI *Tanító és Czáfólo...* II. könyv, IX. rész. 561–567.

¹⁶ „...A 122–131. levélen egy latin ars orandi található az imádkozás hasznáról és módjáról, mely a meditáció befejezésével egyidőben [1605. január] keletkezhetett.” Ecsedi Báthory István *meditációi*. S. a. r. ERDEI Klára és KEVEHÁZI Katalin, Bp.–Szeged, 1984. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, szerk. KESERŰ Bálint, 8.) 293. Az „ars orandi” közlése: 160–168.

¹⁷ KOMÁROMI István, *Mikoron imádkoztok, ezt mondjátok...* Várad, 1651. RMK I. 853. 1–50.; az imádkozásról: 10–47.

¹⁸ INCZE Gábor, *A magyar református imádság a XVI. és a XVII. században*. Bp., 1931. 25.

¹⁹ INCZE, 45.

²⁰ GAJTKÓ István, *A XVII. század katolikus imádságirodalma*. Bp., 1936. 56–59.

megjegyzéseket akarnék keresni, akár teória és praxis összefüggéseit próbálnám vizsgálni. Ez alkalommal azonban maradok az elméleti szabályoknál.

II. 1.

Medgyesi Pál *Doce nos orare, quin et praedicare* című munkájának a prédikációval foglalkozó része (*Doce praedicare*) előtt két fejezet szól az imádságról: az első a *Doce nos orare, avagy Imádkozásra vagy Könyörgésre való Mesterséges táblák*; a második az *Abba Atya avagy rendes Könyörgésnek Tudománya, vagy a' felöl-valo Igazgató, az e' kedig ki-adattataknál bővebb és külömb külömb-féle példákkal világosb.*²¹ A *Doce nos orare* nyolc táblázatból áll, valamennyi egy-egy imádság vázlat, megjegyzésekkel kísérvé; ezeket követik „Egy néhány meg-tartásra szükséges bé-rekesztő Regulák avagy Tanuságok az Könyörgés felöl”. Az *Abba Atya* négy „szakaszra” tagozódik. Az első az imádkozáshoz való előkészületről szól. Szempontunkból a második szakasz a legfontosabb, az imádság megszerkesztésére vonatkozó útmutatás. A harmadik szakaszban bőséges példaanyag illusztrálja az addig elmondottakat. A negyedik szakaszban található a *Miatyánk* magyarázata, a különböző alkalmakhoz kapcsolódó imádságok tudnivalói és az egész könyvet záró általános tanácsok. A továbbiakban az *ars orandina* azokat a vonásait emelem ki, amelyek bizonyítják: a *Doce praedicare* mellett Medgyesi imádságelmélete sem kevésbé fontos szerepet tölt be a magyar nyelvű retorika megszületésében.

Az „imádkozás” és a „könyörgés” szavakat a XVII. században is gyakran szinonimaként használták. Medgyesi rendkívül világos gondolkodására vall, hogy mielőtt elkezdené fejtegetéseit, pontosan tisztázza terminológiáját: „NB. Az IMÁDSÁG a' mi nyelvünkön, ugy tettzik többet térszen az Könyörgésnél; mert az Könyörgés tulajdonul aláztatos törekedést, vagy Kérést jegyez de az Imádság bé-foglallya mind az Részeket, mellyekből az Könyörgés közönségesen áll. Mi azért itt (hogy senki belénk ne gántsolodhassék) jó eleve mindeneknek érteniek akarjuk adni, hogy az Könyörgésen tágasb értelemmel az Imádságot értyük.”²²

Az *Abba Atya* második szakaszában a könyörgés „végeben-vitelének” második fő része „az kérésnek formája”. Ez belső és külső dolgokra osztható; az utóbbi „testünknek állapottyát” és „szavaink viselését” tárgyalja az imádkozás során. Ez a felosztás emlékeztet a *pronuntiatio* két részére, a hagyományos rámistá terminológiával a *gestura* és a *voxra*. A „testünknek állapottya” valóban az imádkozás külsőségeivel foglalkozik. A „szavaink viselésének” szentelt rész viszont a profán retorika *pronuntiatio*jával ellentétben nem a beszédmódról szól, hanem arról, hogy kellenek-e szavak az imádkozáshoz.

A vallástörténet évszázadainak során sokan gondolták úgy, hogy nem. Medgyesi is hivatkozik azokra a bibliai helyekre, amelyek azt igazolják, hogy „az könyörgés nem ajakok hanem szív munkája”. Egy retorikai kézikönyvből azonban nem hiányozhat a nyelvhasználat szükségességének indoklása. A felsorolt érvek olyannyira tanulságosak, hogy érdemes idézni őket:

„Miért kell az Magán-való könyörgésben szóval élni.

1. Azért, mert a nyelv fő-képpen ez haszonra teremtetett.

2. Mert a' beszéd indíttya az érzékenséget; olyan lévén az elme buzgoságának fel-indétására, mint az fuvó az tűz fel-fuvasára.

²¹ MEDGYESI, A1r–D3v; D4r–I2v.

²² MEDGYESI, A1r.

3. Mert az gondolatokat az szélyel-nyargalodzástul meg-tartoztattya.

4. Hogy az szo által mint bizonyos jegy által jobban megkülönböztethessük öregbülésünket a' szent kívánságban, mivel anynyival méltóságosb gyömöls következik, a holot mentöl buzgóbb tselekedet járt elől."²³

Felmerül az a kérdés is: helyes-e előírt minták alapján vagy mások írásait követve imádkoznunk? A választ Medgyesi a *Doce nos orare* záró reguláiban adja meg: csak addig van ilyen segédeszközökre szükség, amíg önállóan nem tudunk imádságokat szerkeszteni. Addig azonban „Még az gyakorlottabbaknak-is penig (hogy ezt ne felejtsük) nem árt az irott Könyörgéseket, főképpen a' mellyeket a' hoz értő nagy lelki buzgo. emberek irtak, meg-tekénteni, mint az mellyek kiváltképpen való szép gondolatokat, ékes változtatásokat, foglalásokat, szollásoknak formáit, &c. szolgáltatnak s-jutatnak embernek eszébe”. A továbbblépés irányát illetően Medgyesi idézi „ama' derék szemes és fontos Irónak, Amesiusnak” véleményét „nyelvünkre fordítva”: „Mind az által (igy szöll) az előnkben irott Könyörgésekkel-való éléssel senkinek nem kell meg-elégedni; hanem inkább azon kell igyekezni, hogy szívének kívánságait maga-is ki-fejezhesse Isten előtt efféle segédek (irott Könyörgések) nélkül-is.”²⁴

Az előbbi idézetben különösen figyelemreméltó, hogy Medgyesi a „szép gondolatokkal” egy sorban az „ékes változtatásokat, foglalásokat, szollásoknak formáit” említi: ez mutatja, hogy Medgyesi a tartalommal egyenrangúnak tartja a nyelvi megformálást. Természetesen nem feledkezhet meg a hazai puritánus kegyességi irodalomban is oly gyakran emlegetett szempontról, a külső cífraság és az épületes tartalom viszonyáról. „Nem annyira kell nézni hogy a' mi könyörgésünk külső képpen tzifrás legyen, mint hogy hitből légyen. Mert Hit nélkül akar melly tzifra Könyörgés-is semmire kellő, bün Rom: 14. 23.”²⁵ Mindazonáltal igazolja a gondos nyelvi megformálás létjogosultságát: „Hát az ékessen-szöllásra kell-e nézni a' Könyörgésben? Igyekezze inkább belső meg-illettetéssel könyörögni, mint ékessen szöllő lenni. [...] Az ékessen-szöllással-valo könyörgés szabados, ha nem kényesség-ből-valo: de az tsak szóból álló könyörgések, felette igen veszedelmesek.”²⁶

Medgyesi *ars orandiájának* gerince mindkét fejezetben a retorikai szempontból leginkább figyelemreméltó rész, „Az Részeknek jó Rendben helyheztetése”, azaz a *dispositio*. A tervszerűség melletti érvelés az *Abba Atyában* sok tekintetben ma is megszívlelendő. A világi hallgatóság és Isten Ambrosiustól eredő összehasonlítása ez alkalommal a rend szükségességét bizonyítja. „Az Rend ékes és igen szükséges; azért hogy haszontalan kettőztetésekkel ne éllünk s-eszünk ne vesszen. Tsak mikor bölts emberek előt szöllünk-is, el távoztatandó dolgok ezek; mentöl-inkább mikor az nagy Istennel beszéllünk. Az Rendnek meg nem tartása miat, rút illetlen módon elő s-hátra megyünk, alkatlanul kettőztetvén azon dolgokat, eggyüve-is, másuva-is kapván; és mosdatlanul kezdvén az szölláshoz, nem tudgyuk mint végezzük illendőképpen el. [...] Némelleyek azt vélik hogy soha nem kell egyébkor könyörögni, hanem tsak a' Sz. Léleknek ama hirtelen és rendkívöl-való meg-illetése s-indétásakor. Ez tsak eszelösködés; s a' kik ezt tartják el nem kerülhetik az emlétett illetlenségeket.” A rend eszményítése végül teológiai síkra emelkedik; az érvelést bibliai konkordancia támasztja alá. „Az Isten

²³ MEDGYESI, E4v.

²⁴ MEDGYESI, D3v. A lefordított idézet: AMESIUS, *De Conscientia*, 17. X. 199.

²⁵ MEDGYESI, D2v.

²⁶ MEDGYESI, E4v.

Rendnek Istene, s-nem kedvelli az ő szolgálattában az tunyaságot, és az vigyázatlanságot. Tarts meg azért a' Rendet, hogy bolondoknak áldozattyokkal ne áldozzál. Péld. 4. 23."²⁷

Az imádság alapsémáját, azaz a *dispositio* legfőbb egységeit nem lehetne tömörebben és pontosabban meghatározni, mint ahogy azt Medgyesi teszi a *Doce nos orare* I. táblájában: „Részei az Könyörgésnek közönségesen ötök: vagy Hatok-is, mint az következő Táblában: az Kezdődés, a' Vallás-tétel, a'Kérés, a' Hála-adás, és a' Bé-rekesztés. Itt mind az Külső részeket, melyek az Kezdődés és a' Bé-Rekesztés; s-mind az Belsőket melyek az több Hármak, egyyüvé foglallyuk.” Az első magyar nyelvű retorika, megjelenítve az évszázados hagyományokat, semmiben nem marad el azok mögött. Ez az általában szokásos szerkezet, amelytől azonban el lehet térni: „Úgy vagyon mindazáltal hogy nem minden Imádságokban említetnek-meg mind ezek, mert némelly Könyörgések tsak pusztá azon rövid Meg-szölléttásból s-Kérésekből, Bé-rekesztésből állanak; de azért az egész Könyörgésnek ezek az Részei.”²⁸

„Az következő Táblában”, azaz a másodikban, ahogy Medgyesi ígérte, a részek „hatok”: az előbbieket kiegészíti az „Ígélet tétel, melyben bizosságot teszünk, az könyörgéshez illendő szándékunkrol.”²⁹ Ezután ismét egy, a „közönséges” felosztás szerinti ötrészes vázlat következik (III. tábla). A további öt minta viszont kivétel nélkül négy fő részből áll. Három tábla különböző alkalmakhoz kapcsolódik: prédikáció előtti (III.) esti (IV.) és prédikáció utáni (VI.) imádság. Az V. tábla egyszerűen „Más Hasonlo Forma, ugyan Könyörgére-való”; a két utolsó minta pedig két bibliai személyiség, Dániel (VII.) és Nehemiás (VIII.) imádságának retorikai szerkezetét mutatja be.

Alapos meggondolásra vall, hogy az egyes táblák mikor mit tartalmaznak – akár a fő szerkezeti egységek szintjén, akár azokon belül. A négy fő részből álló V. táblából például külön egységként a hálaadás hiányzik. A szerző javaslata szerint erre a mozzanatra sor kerülhet a befejezésben. Ugyanakkor ez a tábla tárgyalja a legrészletesebben a vallástétel és a kérés lehetőségeit. Két példa: a „Tselekedetbéli bűnök” megvallásánál a vétkeknek 21 csoportja gondolandó végig. Némelyeknek több fajtája különböztethető meg, aszerint, hogy mi ellen irányulnak. Könyörögni pedig – ezen tábla útmutatásai nyomán – 37 dologért lehet. A 21. a lekipásztorokért való imádkozás. Ennek során Istennek hétféle adományát kérhetjük számukra; ezek egyike, hogy váljanak a szent élet jó példáivá. Ehhez négy tulajdonságra van a legnagyobb szükségük, úgymint józanság, igazságosság, békesség és kedves élet.

A VI. tábla a prédikáció utáni imádság. A főbb szerkezeti egységek közül a vallástétel hiányzik. Erre már sor került a prédikáció előtt, ezért itt nincs rá szükség. Annál részletesebb a hálaadás – ami az adott helyzetben a leginkább indokolt. Dániel könyörgésében a fő részek között nincs hálaadás, viszont a vallástételben szerepel az Isten igaz voltáról és irgalmasságáról való megemlékezés. Nehemiás könyörgéséből is hiányzik a hálaadás, Isten jótéteményei mégsem maradnak említés nélkül: a Kezdődés egyik fő része Isten megszólítása „az ő Tulajdonságiból”; ezek egyike „kegyelmessége az ötet szeretőkhöz”.³⁰

²⁷ MEDGYESI, E4v–F1r.

²⁸ MEDGYESI, A1v.

²⁹ MEDGYESI, C1r.

³⁰ MEDGYESI, a C és D ívek közötti 4-gyel jelölt ív 4v oldala; D1r.

A két „külső rész”, a bevezetés és a befejezést mindegyik táblában szerepel. Ezeket Medgyesi akkor részletezi, ha az adott alkalomhoz kapcsolódóan különleges tudnivalókat kívánnak. Más esetekben elintézi azzal, hogy az történjék „a’ szerint mint a’ több Táblákban vagy on” vagy valami hasonló fordulattal.

Praktikus szemléletre vall a befejezésre vonatkozó egyik megjegyzés az V. táblában. Ebben a részben kérhetjük, hogy Isten figyeljen könyörgésünkre és hallgasson meg minket – „tsak hogy igen hosszúra telik, az Ímádkozás s-unadalmas lészen. A vagy ha ugyan így kell lenni, a’ vallás tételt, és kéréseket rövidíteni kell.”³¹

A berekesztő regulákban Medgyesi külön is hangsúlyozza, ami figyelmes olvasója számára az eddigiekből is kiderült: „Nem szükség hogy valamik az TABLAKBA apróbb Tzikkelyenként, főképpen az Vallás-tétel és Kérés alatt, feljegyeztetennek, azokban ember semmit el ne hagyjon; hanem azokat válogassa, a’ mellyek az a’ kori dologához s-állapotokhoz; ennekfelette az rövidséghez s-a hosszabbatskasághoz (mert hívságban merült Nemzetünknek nagyobb része, nem illetődvén-meg derekasson a’ lelki dolgoknak szeretetítül, rövid praedicatiot, hosszú petsenyét szeret) illendő és szükségesek. Az kérésekben pedig sokakat hálaadásúl-is mutathatni-bé; vagy praedicatio utánra hagyhatni.”³² Különösen figyelemreméltó a „hívságban merült Nemzetünkre” vonatkozó megfigyelés; könnyen elképzelhető, hogy forrása nem valamelyik külföldi minta, hanem a szező saját tapasztalata.

A *Doce nos orare* „mesterséges táblái” a *dispositio* nyolc különböző lehetőségét részletezik, sokszor az egyes szerkezeti egységeken belül is igen aprólékos bontásban. Ez *Abba Atya* az „e’ kedig ki-adattataknál bővebb és külömb külömbféle példákkal világosb”. Szempontunkból legfontosabb a „kiváltképpen-való terjesztés”, azaz „a Részeké külön külön, önnön magok által” – ami nem más, mint az *amplificatio*. Ez „az Okosság mesterségének” (logika) és a „Mesterséges Ékesgetések” (retorika) segítségével lehetséges.

Nem árt hangsúlyozni, hogy a rálista logika legfontosabb terminusai évekkel Apácai magyar nyelvű logikai műveinek megjelenése előtt Medgyesi jóvoltából jelentek meg elméleti irodalmunkban. Szerepelnek: „A’ Tselekedő (Mivelő, Munkálkodó, Tsináló, Téví) okok [*efficiens*]; A’ Tselekedett dolog (Műv, Tsinálmány, Munka, Tenyészés, Gyömöls) [*effectum*]; A’ Miben, a’ Minn, a’ Mi környül valami vagy on. Fészek [*subjectum*]; A’ Benne, Raita, Környülötte levő, Hozzá adatott [*adjunctum*]; Az Ellenben lévőek [*opposita*]; Az Hasonlétások vagy öszve-vetések [*similitudines*]; Az Osztások s Oszlások; Mikoron az öszvességgel való külön külön szaggattatik; avagy a’ mi egész, darabokban, vagy részekben [*divisiones*]; A’ Bizonyosságok, az az, az Írásnak mondási [*testimonia*]. Az egyes fogalmak megnevezésében a szinonímák felsorolásával Medgyesi mintha mérlegelné anyanyelve lehetőségeit; próbálgatja, vajon melyik kifejezés a legalkalmasabb a tartalom visszaadására. Minden esetben közli a magyarul körülírt fogalom latin nevét. Nyilván tisztában volt vele – Apácaival ellentétben –, hogy a magyar szaknyelv megteremtésének ez az egyetlen járható útja.

„Az Könyörgésnek mesterséges ékesgetések által való Terjesztési sok félék”; Medgyesi „itt csak hatát” említi. Ezek: „Az helyessen-való Által-menetelek avagy Lépek egykik Részből másíkba; Az Fel-kiáltások; A’ Kérdések; Az Választások avagy ohajtások; Az Fogadások és Igéreték; Az Kettőztetés”. A retorikai fogalmaknak Medgyesi nem adja meg a latin nevét.

³¹ MEDGYESI, a C és D ívek közötti 4-gyel jelölt ív 3v oldala.

³² MEDGYESI, D2v.

Bibliai példákat olvashatunk a különféle lehetőségekre. Például Dávid így könyörög: „Oh boszszu-állo Vr Isten, oh boszszu-álló Isten, mutasd-meg magadat... Solt. 94. 1. 2.” Medgyesi a retorika más eszközeivel kapcsolatban is Dávidhoz utalja az olvasót: nála ugyanis bőven vannak még „többek e' félék, mellyeket az ahétatos sziv könnyen fel-talál; s-e végre én el hittem, hogy nagy segéd olvasótnak és gyakorlotnak lenni az Soltárookban, mert David más egyebek felet igen fel-gyult indulatu és felette fő ez dologban.”³³

Az *Abba Atya* negyedik szakaszának második „nevezetes dolga” „Külömb külömb féle szükségek szerént való Ut-Mutatásokat” tartalmaz. Ebben a részben az előző fejezetben foglaltakhoz képest további tanácsokat kapunk a különböző alkalmakhoz. A prédikáció utáni imádság esetében Medgyesi két lehetőséget is bemutat. A példák olyan prédikációhoz kapcsolódnak, amelyben „a' Részezség meg feddetett”. Megtudhatjuk, hogyan kell imádkoznunk akkor, ha magunk is elkövettük a kárhozottatott vétkeket, és hogyan, ha nem.³⁴

Mint már utaltam rá, az *Abba Atyában* szó esik a *pronuntiatio*hoz tartozó dolgokról. „Testünknek állapotját” illetően a szerző arra tanít, hogyan kell viselkednünk imádkozás közben. Egy figyelmeztetés a térdeplés módjával kapcsolatban: „ama' paraszt és botor le tehénkedések, el-nyulások és le-ülések sokaknak, kiváltképpen az közönséges könyörgéseken, méltók meg-dorgálásra, mint kegyességtelen s-buzgóságtalan szivnek mutatási.”³⁵ Lehet, hogy e sorok forrását is a „hivságban merült Nemzetünk” körében tapasztaltak között kell keresnünk?

II. 2.

Szilágyi Tönkö Márton *Biga pastoralis*ának ugyancsak az *ars concionandi* megelőző fő része az *ars orandi*.³⁶ Nyolc fejezetből áll. Az elsőben a szerző a legáltalánosabb tudnivalókat részletezi. Felsorolja továbbá azokat a bibliai helyeket, amelyek különösen sok hasznos példát kínálnak az imádsággal kapcsolatban. Már itt figyelmeztet rá, hogy e helyekből kitűnik az imádságnak mind gondolati, mind szerkezeti lényege. Megígéri, hogy ezt a maga helyén „graphice” is bemutatja.³⁷ A következőkben Szilágyi egy-egy fejezetet szentel az imádság fő részeinek: ezek (*exordium, confessio, petitio, gratiarum actio, conclusio*) pontosan megegyeznek Medgyesi „közönséges” mintájának részeivel. A hetedik fejezet a legszükségesebb „regulákat” tartalmazza. Nehemiás és Dávid imádságának vázlatát „graphice” a nyolcadik fejezetben tanulmányozhatjuk. Az *ars orandi* Szilágyinak egy saját imádsága zárja.

Szilágyi imádságméletéről sok újdonságot nem lehet mondani, ugyanis nagyon hasonlít Medgyesiséhez. Tekinthető a *Doce nos orare* egyszerűsített redakciójának; sokszor szövegének szó szerinti latin megfelelője. Nem tudhatjuk, hogy közös idegen forrást használtak-e, vagy Szilágyi elődjének magyar szövegét fordította latinra. Az olvasóhoz szóló előszavában Szilágyi szokás szerint hangsúlyozza: a Kriszus, az apostolok és más bibliai személyek által hagyományozott

³³ MEDGYESI, F4r.

³⁴ MEDGYESI, I1r-I2r.

³⁵ MEDGYESI, E4r

³⁶ *Ars Orandi ex Sacris Scripturis repetita*, SZILÁGYI, 1–61.

³⁷ „In Horum enim Heroum votis, idea & ars vere & methodice precandi graphice depingitur, quod infra obiter ostendetur.” SZILÁGYI, 3.

módszerekhez képest semmi lényeges „újságra” nem vetemedett. Az alkalmazott formulák forrásai között név szerint Medgyesit és Sibeliust említi; a tulajdonképeni *ars orandi* kapcsolatban viszont egyedül Medgyesit.³⁸

Tudnunk kell, hogy a *Biga pastoralis* imádságelmélete jelentős részében magyar. Szilágyi az előszóban is leszögezi, hogy magyar imádságok elkészítéséhez kíván segítséget nyújtani.³⁹ Ennek megfelelően a szentírásbeli helyeket magyarul közli; és nemcsak az idézeteket, hanem az összekötő formulákat is.

Idéztam Medgyesitől azt a részt, amelyben figyelmeztet, hogy a nép nem nagyon szereti a hosszú prédikációt. Feltűnően hasonló módon fogalmazza meg ugyanezt Szilágyi, még a magyarul citált mondás is csaknem megegyezik az előbbivel: „Inkáb kel nékem hosszú pecsenye; mint hosszú oratio s-praedicatio.” Szilágyi azért megkockáztatja, hogy a pallérozottabb egyházközségekre ez talán nem vonatkozik.⁴⁰

Az *ars orandi* a kor hazai irodalmának egyik legelterjedtebb műfajához kapcsolódik. Követelményrendszert rögzít; segítséget nyújtott az imádságok megírásához. A mai ember számára viszont az olvasás módját befolyásolhatja. A műfaj korabeli normáinak ismerete bizonyára szolgáltathat szempontokat a század imádságszövegeinek tanulmányozásához – különösen, ha egyszer valaki mint az irodalom egyik megnyilvánulási formáját fogja őket vizsgálni.

A két magyar *ars orandi* árnyaltabb értékelését tenné lehetővé, ha össze tudnánk vetni őket közvetlen forrásaikkal, mintáikkal. Így kaphatnánk pontosabb képet Medgyesi és Szilágyi szerkesztői tevékenységéről, önállóságáról. „Sokan sohajtoznak, mind Tanétó, mind penig egyéb renden lévő kegyes emberek közzül, Christus Vrunk Tanítványiaval egygüt: Domine DOCE NOS ORARE, Vram, TANETS MEG MINKET KÖNYÖRÖGNI...” – írta ajánlásában Medgyesi.⁴¹ A további kutatás feladata annak megállapítása is, hogyan illeszkedik az *ars orandi* „magyarosítása” a puritánus kegyességi elképzelésekbe és a hazai református vallásgyakorlásba: kiknek a számára, milyen célból tartották szükségesnek e munkák megjelentetését, mi lett a további sorsuk.

A vizsgált művek jelentőségével azonban eddigi ismereteink alapján is tisztában kell lennünk. Medgyesi Pál esetében az imádságelmélet keletkezése – a *Doce nos orare, quin et praedicare* *ars concionandijával* együtt – egybeesik a magyar nyelvű retorika megszületésével. Éppen ezért okkal tekinthetjük irodalmi gondolkodásunk fontos dokumentumának.

³⁸ „Novam [...] orandi artem non proposuimus sed a Prophetis, Christo, Apostolis, aliisque V. & N. T. Heroibus traditam, & tritam [...] inculcavimus, deductione donavimus, exemplisque, & formulis bonis partem illustravimus. [...] In Arte Orandi praeacta Christi, Apostolorum et c. praxi praelucente, [...] ex nostrae nationis Heroibus nos juvit, Disertissimus b. m. Paulus Medgyesi, in suo Doce nos orare: item pientissimae orationum formulae in Praxi Pietatis, in Sibelio, et in aliorum super hac materia dispositionibus extantes; nec non quotidiana Doctissimorum Concionatorum praxis” SZILÁGYI, 2v; 3r–v.

³⁹ „Et quidem scripturum Hungaricis, quo auditoribus ostendimus et suasimus viam thronum gratiae ipsissimis interdum S. sancti verbis expugnandi.” SZILÁGYI, 2v.

⁴⁰ „[Oratio oportet] temperatum h. e. nec prolixum, nec brevem esse; nec enim necesse est orationem omnibus partibus partiumque particellis absolutam, semper promere; ast illa delibasse suffecerit, quae, rerum ipsarum circumstantiae delibanda suaverint. Maxime, gens nostra, durae sane cervicis, prolixam, vel concionem vel orationem fastidire parata, praesertim indigestum, imperitum, ministerioque Ecclesiastico insensum, in certis locis (cultiores si forte excipias Ecclesias) rusticorum in eadem, vulgus, propudiosum pro re nata ingeminare consuevit diverbium: Inkáb kel nékem hosszú pecsenye; mint hosszú oratio s-praedicatio.” SZILÁGYI, 57–58.

⁴¹ MEDGYESI, 2v.